

Михайло Чучко
(Чернівці)

ЦЕРКОВНІ ТАЇНСТВА ТА ОБРЯДИ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОГО І СХІДНОРОМАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ XV – ПОЧАТКУ XX СТ.

Усе життя людини, незалежно від типу суспільства, зумовлене послідовними переходами від однієї вікової категорії до іншої, від одного роду діяльності до іншого. Ці переходи віхи, до яких, за твердженням французького антрополога А. ван Геннепа, належали: народження, досягнення соціальної зрілості, шлюб, батьківство, спеціалізація, смерть – супроводжувалися певними церемоніями, що мали на меті забезпечити перехід із одного визначеного стану до іншого [24, с. 8–9]. У християнізованому соціумі, що перебуває в постійному очікуванні есхатологічного сповнення, важливими елементами переходу від одного стану до іншого в контексті співучасті в Божественному житті був прояв останнього в церковних таїнствах або містеріях Церкви [29, 270].

Питання церковно-обрядового наповнення життя православного населення на Буковині у вітчизняній та зарубіжній історіографії вивчено ще недостатньо [27; 28; 30; 32; 33; 35; 36; 37; 38; 39], а отже, не позбавлене актуальності. У пропонованій розвідці зроблено спробу заповнити прогалини у цьому маловивченому питанні.

На відміну від західних теологів, візантійські богослови первісно формально не обмежувалися певним суворим числом таїнств. Учення про “сім таїнств” уперше з’явилося на православному Сході в XIII ст. і було вміщено у підготовлене латинськими богословами Сповіданні Віри, яке передав у 1267 р. візантійський імператор Михаїл Палеолог Папі Римському Клименту IV [29, с. 270–271]. Однак, незважаючи на виразне західне походження списку із семи таїнств, він набув, починаючи з XIII ст., значного поширення серед східних християн. У прийнятті цифри сім зіграла й містика цього числа, яке асоці-

ювалося, зокрема, з сімома дарами в Ісаї [Іс., 11: 2–4].

Молдавське воєводство, складовою якого була Буковина не було винятком. Так, ще в 1644 р. митрополит Молдавський і Сучавський Варлаам видав у Ясах “Короткі правила про сім таїнств”, перекладені логофетом Євстратієм з праці ритора Томи (Теофана) Елеавулкоса (XVI ст.), секретаря митрополита Дамаскина Студита [40, с. 106–107]. А на початку XVIII ст. молдавський воєвода-просвітитель Д. Кантемір впевнено стверджував, що православні жителі Молдови “вірять у сім святих таїнств” [7, с. 172]. Проте, як зауважував його сучасник, шведський офіцер Е. Г. Шнайдер фон Вайсмантель, “лише частина з них знають, що хрещення є церковним таїнством” [14, с. 354].

У коментарях візантійських богословів хрещення розглядалося як “нове народження”, оскільки народжена в гріху людина в купелі хрещення ритуально вмирає й народжується знову, щоб розпочати нове та вічне життя в Христі [29, с. 273].

Саме таїнство хрещення складається з кількох обрядів, а саме: звільнення від пут сатани шляхом екзорцису (повернувшись обличчям на захід, неофіт або його хрещені зрікаються сатани, здійснюючи символічне дуття та плювання на нього), миропомазання, трикратного занурення в купіль, одягання в білу одежу (крижму), покладання на груди хреста, ходіння довкола купелі та постриження волосся [31, с. 227].

Давні молдавські літописці, приділяючи у своїх хроніках основну увагу висвітленню історії Молдови, не описували перебігу обрядів хрещення, обмежуючись лише простою констатацією факту народження та ім’янаречення дітей у родинах правителів країни. Автор Бистрицького літопису, розповідаючи про правління молдавського господаря Олександра Доброго, констатує: “И радижеса ему сын пръвьнець, наречени Илия воевода, в льто 6917 [1409] юлиа 20 от княгини Някши. Стефанъ же воевода родися от Станки в льто 6919 [1411]. Петръ же воевода родися от Марии, дъщери Мериана, в льто 6930 [1422]” [8, с. 24].

На початку XVIII ст. шведський офіцер Е. Г. Шнайдер фон Вайсмантель писав про жителів Молдавської землі: “Коли вони хрестять дітей, запрошують кумів, проте

оскільки їхня дружба не триває довго, то й про кумів вони забувають” [14, с. 359].

В австрійській Буковині в XIX – на початку XX ст. українці та румуни хрестили дитину упродовж восьми днів від народження, хоча вона могла залишатися нехрещеною до шести тижнів. Обряд хрещення відбувався в церкві, куди немовля приносила повитуха, де вже чекали хресні батьки (куми) зі свічками та крижмою – відрізом білого полотна. У це полотно, після ритуального обряду хрещення, куми загортали дитину. Вони приносили немовля додому та передавали матері, яка влаштовувала для них святкове застілля [36, с. 65; 39, с. 204–205; 37, с. 39–40; 35, с. 21–22].

Австрійська влада поклала на православу церкву Буковини обов'язок реєстрації актів громадського стану в середовищі її вірних. Згідно цісарського патенту від 20 лютого 1784 р., парафіяльні священники зобов'язувалися вести метричні книги, до яких вносили інформацію про народження, хрещення, оголошення щодо вступу в шлюб, вінчання та поховання парафіян. У 1868 р. консисторія нагадувала парохам про належне ведення парафіяльних метрик, згідно діючих постанов цісарського патенту 1784 р. [9, с. 94].

Ім'я новонародженому, зазвичай, обирали батьки, рідше священник. Перевагу надавали іменам, які впродовж багатьох поколінь побутували в родині батька або матері дитини [37, с. 40; 35, с. 21]. Характерно, що інколи священники вписували до метрики народні форми імен. Наприклад, під час канонічного огляду парафій Буковини в 1869 р. візитатори виявили, що деякі священники вписували в метричні книги імена в народній формі, а саме: Федір, Данило, Михайл, Параска, Одокія, Костан, Гафія, Семен та ін., замість: Феодор, Даниїл, Михаїл, Параскева, Євдокія, Костянтин, Агафія, Симеон та ін. Взявши до уваги це порушення, Буковинська консисторія видала 6 (18) червня 1870 р. розпорядження, щоб священники надалі записували до метричних книг імена лише в такій формі, як вони пишуться в церковних книгах та календарях [10, с. 56].

Викликали в консисторії зауваження факти нерегулярного ведення священниками метрик, які досить часто робили запис про здійснення обряду хрещення не одразу після його проведення, а через певний час. З огляду на це, у консисторсько-

му циркулярі від 11 (23) квітня 1884 р. зазначалося, що з метою попередження нерегулярності вписування немовлят до метрики, яке досі траплялося, парохам необхідно одразу після хрещення новонародженого записувати в метрику номер будинку, рік, місяць, день народження, віросповідання, стать, законність чи незаконність народження немовляти, імена батьків, баби повитухи (моші) та кумів. У разі здійснення короткого хрещення новонародженого дияконом, кліриком або мирянином через загрозу його життю, духівник повинен був зробити запис, згідно циркуляру 1880 р., про довершення обряду через таїнство миропомазання та постриження волосся [18, с. 86–87].

Ще одним важливим таїнством життєвого циклу людини було вінчання шлюбних партнерів. Витоки християнської традиції стосовно шлюбу сягають біблійних часів. У Новому Заповіті шлюб – це насамперед духовне єднання партнерів на засадах любові, а не лише засіб вирішення сексуальних та майнових проблем. Зокрема, у посланні до ефесян апостол Павло прямо вказує, що “чоловіки повинні любити дружин своїх так, як власні тіла, бо хто любить дружину свою, той любить самого себе” [Еф., 5: 28]. Проте, хоча новозаповітна традиція й підтверджувала корисність шлюбу, найвищу чесноту вона все ж вбачала в дотриманні цноти [1 Кор., 7: 2–8]. Виходячи з цього, візантійський аскет IX ст. Феодор Студит закликав до “умертвління земних членів: розпусти, жаги, злої пристрасті” [26, с. 146]. За словами подвижника X ст. Симеона Нового Богослова, “багато відкидають це життя і мирські речі, небагато ж – власну волю”. На них, – каже преподобний, – чітко вказує Божественне слово, коли говорить: “Багато покликаних, але мало обраних” [26, с. 514]. Тому узаконені в шлюбі стосунки між чоловіком і жінкою, то лише поступка людській слабкості для ухиляння від гріха розпусти. У зв'язку з цим апостол Павло говорить одруженим: “Не ухиляйтесь одне від одного, хіба що дочасно за згодою, щоб бути в пості та молитві, та й сходьтєся знову до купи, щоб вас сатана не спокушував вашим нестриманням” [1 Кор., 7: 5]. Отже, християнська церква приписувала обмежувати статеві зносини шлюбом, що мав на меті продовження роду, а не сексуальну насолоду. Як стверджує прот. І. Мейєндорф, “за своєю

сакраментальною природою шлюб перетворює і перевершує тілесний плотський союз у договірне поєднання, підкріплене укладеним за законом контрактом, і любов людська – проектувалася у вічне Царство Боже”. Коли церква отримала законну владу над інститутом шлюбу (згідно 89-ї новелли візантійського імператора Льва VI), то їй довелося, окрім його реєстрації, займатися також вирішенням питання розриву шлюбних уз та давати дозвіл на повторний шлюб і перевінчування. Вона дійсно добилася обмеження числа одружень до трьох, що було закріплено на Соборі в 920 р. А четвертий шлюб, що до того часу також вважався законним, був уже недійсним [29, с. 280–281].

Церковне таїнство шлюбу складається з кількох обрядів, а саме: обручення наречених каблучками, на їхні голови покладають вінці, вони ходять довкола аналоя та п'ють вино з однієї чаші [31, с. 241]. Давніші молдавські літописці не вдавалися до докладного опису цього таїнства, обмежуючись зазвичай констатацією самого факту укладення шлюбу в середовищі правлячої верхівки. Наприклад, автор Бистрицького літопису коротко констатував, що “в льто 6933 [1425] октябрю 23 възят Илия воевода себъ жену и принесе у Гидигол въ субботу, вьнчажеса въ неделъ” [8, с. 24]. Щодо одруження Штефана Великого цей літописець ще більш лаконічний: “В льто 6971 [1463] юлия 5 прият Стефанъ воевода себъ господжда княгиня Еудокія от Киева, сестра Семена царь” [8, с. 26]. Аналогічне свідчення, з незначним коментарем стосовно походження нареченої, міститься в літописі Г. Уреке: “Але на 7 рік свого правління, року 6971 [1463], липня 5, взяв собі панну високого роду, Євдокію з Києва, сестру князя Сімеона. Але польський хроніст пише, що ця Євдокія була донькою Сімеона, а не сестрою” [23, с. 40]. Той самий літописець зазначає (1472), що “привів Штефан-воде Марію з Мангопа і взяв її собі в княгині” [23, с. 43]. А після її смерті, у 1476 р., як засвідчує хроніст, “в месяце декабре 19 дня воевода взял себе в законные жены дочь воеводы Радула, которую взял в плен” [8, с. 51].

Отже, середньовічні хроніки одностайно засвідчують існування в Молдавському воєводстві в XV–XVI ст. інституту законного шлюбу, який укладався через таїнство церковного вінчання, але опису самого об-

ряду не подають. Молдавський кодекс, відомий як “Румунська книга настанов” або “Уложеніє” В. Лупу (1646 р.), спираючись на давнє візантійське канонічне й цивільне право, врегулював окремі питання шлюбу та пов'язані з ним майнові відносини. Зокрема, молдавське законодавство дозволяло розривати шлюб як з боку чоловіка, так і жінки, але переважні права залишалися все-таки за чоловіком. Жінка могла розлучитися через зраду, содомію або ересь шлюбного партнера. Вона також при бажанні могла повернутися до свого гулящого чоловіка [15, с. 114].

Кодекс забороняв священникам та дияконам одружуватися після смерті дружини, а коли вони б наважилися це зробити, то вважалися за єретиків. Так само пожиттєво ув'язнювали в темниці чи монастирі священника чи диякона, який покинув свою дружину [15, с. 179]. У 1657 р. пастор шведського посольства К. Я. Гільтебрант, описуючи сімейне життя молдавських православних священників, констатував, що вони “повинні одружитися на дівчині, а не на вдові. Якщо у священника помирає жінка, він більше не може служити у вітварі, йому дозволено лише читати й співати у церкві в країні. Він не може одружитися вдруге, якщо не хоче покинути сан священника. Бо вони так тлумачать слова апостола Павла (єпископ нехай матиме одну жінку): один священник обов'язково повинен мати одну жінку і після смерті дружини повинен жити у вдовстві” [13, с. 593].

Більш докладні відомості про здійснення таїнства шлюбу, зокрема, в народному середовищі, дають наративи початку XVIII ст. Так, шведський офіцер Е. Г. Шнайдер фон Вайсмантель свідчив, що “в селах, коли молодий з молодою йдуть до церкви, за ними сліднують всі музиканти, 1–2 цигани, залежно від матеріального стану молодих, зі скрипками, зробленими зі звичайної дошки та палки, з трьома струнами. Таких музик треба ще пошукати в цілій країні: вони грають на скрипці, співають та ще й танцюють разом з весільними гостями перед церквою так довго, скільки триває вінчання. Перед вітварем знаходиться килим, на який стають молодий з молодою, а поруч з ними ще й чоловік і жінка, які є свідками. Обличчя молодої покрито прозорою тканиною. Потім священник

бере шовковий шнур, зав'яже всіх чотирьох разом. Молодим кладуть на голови корони, а тим, хто вже був у шлюбі – солом'яні корони, і після цього священник починає церемонію з читання Євангелія про весілля в Канах на слов'янській мові і питає спочатку в молодого, а потім у молодої, чи згодні вони взяти шлюб, на що ті відповідають: «Так».

Після завершення релігійного вінчання молоді цілуються з вінчальними батьками, підходять до іконостасу і цілують ікони, виходять на вулицю, танцюють, йдуть від молодої до молодого (...). На другий день після весілля, якщо молодий одружився на дівчині, то всі чекають, коли молодий винесе сорочку молодої, щоб переконатися, чи була вона цнотливою. Однак цей звичай відходить у забуття, бо раніше вони у всьому наслідували русинів" [14, с. 359–360].

Докладніше описує обряд заручин та вінчання колишній молдавський воевода Д. Кантемір: "Після вечірньої наречених везуть у храм для церковного вінчання в супроводі великої кількості гостей. Посередині церкви простеляють килим, на який стають наречений з правого, а наречена з лівого боку, їм під ноги кидають монети (...). Позаду них стоять весільний батько та весільна мати, які тримають у руках свічки, однакові за формою та розміром. Між тим священник читає визначені при церковному вінчанні молитви та тричі обручає наречених каблучками. Потім, поклавши вінці на молодого і молоду, водить їх посередині святого храму подібно до молдавського танцю хора, причому співаки співають визначений у такому випадку піснеспів «Ісая, радуйся». Поки це відбувається, родичі молодих обсипають їх дрібними монетами, горіхами, хмелем (...). Далі священник дає обом молодим вкусити тричі вмочений в мед хліб як знак любові та нерозривного союзу, а щоби викликати сміх і веселість у присутніх на урочистостях, тричі обманює їх і не дає відкусити шматок хліба, коли вони відкривають рот. По закінченні церковної церемонії всі повертаються до будинку нареченої" [7, с. 164–165].

Він також пише про перевірку цнотливості нареченої після першої шлюбної ночі, для чого всім показують сорочку нареченої. Д. Кантемір зауважує, що, коли молода "зганьбила себе до шлюбу, то наречений

на другий день збирає своїх близьких родичів і оголошує їм, що в нього наречена виявилась нечистою. Готується самий поганий віз з порваною зброєю, до нього запрягаються замість коней прибулі батьки молодої і їх змушують, підганяючи батогами, відвезти додому доньку, як розпутну жінку (...). Окрім того, увесь її посаг залишається у нареченого, а коли він зробив якісь витрати на весілля, то і це відшкодується за судовим рішенням з безпечних батьків безчесної доньки" [7, с. 166].

У кінці XVIII – на початку XX ст., за свідченням дослідників-народознавців, шлюбна обрядовість українців та румунів Буковини зберегла свої основні елементи, але в окремих частинах була вноормована австрійським цивільним законодавством та розпорядженнями Буковинської православної консисторії.

Оскільки право реєстрації актів громадського стану австрійське законодавство залишало за церквою, то, одразу після заручин, батьки наречених або сам молодий відправлялися до місцевого священника, з метою оприлюднення повідомлення про майбутнє весілля. Загалом, у церкві щонеділі робили три такі оголошення, оскільки між заручинами й вінчанням мало пройти три тижні. До дня укладення шлюбу молода пара повинна була вивчити зі священником належні молитви. Вінчання відбувалося в присутності весільних батьків у неділю [36, с. 60–61; 37, с. 51–64; 39, с. 210–215; 35, с. 25–30]. Як інформував у 1810 р. Буковинську консисторію сіретський протоієрей Філіп Єрем'євич, парох у Тереблечому, місцеві парафіяни роблять заручини та вінчання за звичаями краю в неділю, але це відбувається на проведенні недільного богослужіння. З огляду на це, він просить церковні власті Буковини дати наказ робити весілля в неділю після належної служби, бо всі біжать на весільну забаву, а божественну літургію вислухати лінуються [6, арк. 1].

Якщо наречені були із різних сіл, то вінчалися, за традицією, у парафії молодої, але оголошували про майбутній шлюб тричі в парафіяльних церквах обох наречених, про що тамтешні парохі робили відповідні відмітки в книгах одруження [30, с. 102–103]. Наочним прикладом цього може служити запис, зроблений священником Орестом Козаком у 1906

р. в книзі вінчань громади Сторонець-Путилів, відносно здійснення трьох оголошень (8, 14 та 15 жовтня) про те, що 26 жовтня 1909 р. у церкві с. Сергії мають намір укласти шлюб Василій, син Петра Дарія зі Сторонця-Путилова (1879 р. н.) та Євдокія, донька Іоана Верешки з Сергіїв (1890 р. н.). Вінчання здійснюватиме отець Василій Яворовський [3, арк. 255].

Православна церква краю дуже пильно стежила, щоб не уклалися шлюби між кровними та духовними родичами. Для цього від наречених вимагали подання родоводів. Зокрема, у циркулярі Буковинської консисторії від 11 (23) липня 1871 р. парафіяльному духовенству вказувалося, що “для усунення зайвої писанини та запізнь у шлюбних справах, консисторія наказує парохам, щоби родоводи, для уникнення шлюбів між родичами кривними чи духовними, підтверджено було на підставі метричних книг від пастирів духовних” [11, с. 57]. Зокрема, маючи намір одружитися, подібну родовідну схему подали 23 травня (4 червня) 1890 р. до архієпископського ординаріату в Чернівцях, за посередництвом місцевого священика, жителі села Ропче Іон, син Теодора Костіняну та Іфтима, донька Димитрія Костіку і Параскеви, уродженої Морараш, які перебували в родстві по лінії матері нареченої [4, арк. 1].

Варто зауважити, що австрійський цивільний закон від 25 травня 1868 р. не забороняв укладення шлюбу між особами, що перебували в духовній спорідненості. У разі відмови священика обвінчати наречених через означені причини, вони могли зареєструвати шлюб, звернувшись до органів цивільної влади. Проте, як зазначає В. Мордвінов, у кінці XIX ст. не зафіксовано жодного випадку реєстрації подружніх відносин православними жителями краю в органах цивільної адміністрації [30, с. 104].

Австрійське цивільне законодавство ще з кінця XVIII ст. регламентувало на Буковині вік та дієздатність шлюбних партнерів. Порушення цих норм священиком каралося австрійською владою в адміністративному порядку. Так, у 1788 р., за розпорядженням Галицької крайової адміністрації, Буковинська окружна управа наклала штраф на священика с. Мамаївці Шушкевича за незаконне укладення шлюбу між місцевими жителями Іларіоном та

Анастасією, яким було менше 18 років, чим порушено §37 та 38 загального цивільного закону. Шлюб було анульовано в судовому порядку [1, арк. 1].

Цивільний закон 1868 р., виданий для Цислейтанської частини Австро-Угорської імперії, вимагав отримання дозволу на вступ до шлюбу осіб, що не досягли 24-х років, від батьків, опікунів або від судової влади, а для військових від їхнього начальства [30, с. 103]. З огляду на це, консисторія у циркулярі від 10 (22) травня 1880 р. закликала духовенство при здійсненні таїнства шлюбу строго дотримуватися державних законів і не порушувати їх, як це вчинив, зокрема, один священик, обвінчавши, всупереч §48 цивільного закону наречену, яка не досягла 14-ї річної віку. Цей шлюб був скасований ц. к. судом як недійсний, а на душпастиря за порушення закону накладено дисциплінарне стягнення [17, с. 38–40].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. державне законодавство та церква, як і в попередній період, давали право подружжю на розлучення. Хоча церковні власті дивилися на розрив подружніх зв'язків як на вимушену необхідність, оскільки церковний шлюб вважався таїнством, 11 (23) листопада 1899 р. Буковинська консисторія видала вказівку священикам щодо складення ними реєстру розлучень. Парохи зобов'язувалися вносити до метрики кожне рішення суду про розлучення та подавати ці відомості до консисторії. У наступному циркулярі, оприлюдненому 7 (19) грудня 1899 р., вищий духовний орган краю наказував парафіяльним священикам надалі записувати до метрики вінчання не лише число прожитих нареченим та нареченою років, але й дату їхнього народження [20, с. 128–129].

Церковні власті краю намагалися також стежити за дотриманням місцевих традицій щодо завивання молодої дружини рушником після церковного вінчання. Це стосувалося насамперед наречених з-поза меж Буковини. Наприклад, у консисторському циркулярі від 12 (24) липня 1885 р. повідомлялося, що зважаючи на наявність випадків одруження парубків з порубіжних сіл Буковини на наречених із близьких сіл Галичини за Дністром та Черемошем і при здійсненні вінчання в Галичині молоду наречену завивали покривалом за галицькими зви-

чаями. “Але оскільки це завиття голови різниться від завивання рушником буковинських жінок, то на 8-й день по шлюбі, коли молоде подружжя приходило для відпускної молитви по вінчанню до святої православної церкви на цьому боці, наші священники влаштовують завивання голови за звичаєм буковинських жінок, щоби ноша народу галицького не переходила у звичай по селах буковинських” [19, с. 82].

Особливе місце в обрядовості життєвого циклу людини посідало таїнство останнього помазання, яке здійснювалося лише над помираючими. Окремі візантійські богослови схильні були вважати окремим таїнством також саму поховальну службу, на яку збиралися віруючі, щоб засвідчити померлому його єдність із Церквою як живим і воскреслим тілом Христовим та вказати на його майбутнє воскресіння з мертвих [29, с. 282]. Церковне відспівування покійника складалося з кількох обрядів, серед яких: обряд покриття покладеного в гріб покійника особливим церковним покривалом, покладення йому на голову вінчика зі священними зображеннями, запалення свічок, вкладення в руку небіжчика відпускної грамоти з молитвою та засипання його землею в могильній ямі [31, с. 257].

Середньовічні писемні джерела містять досить багато згадок про смерть і похорони молдавських воєвод, членів їхніх родин, державних сановників та представників духовенства. Найбільш ранні молдавські літописи зазвичай лише констатують смерть того чи іншого діяча, вказуючи інколи на її обставини, зрідка вказують також на прикмети, що віщували про близьке упокоєння володаря. Так, автор Бистрицького літопису, говорячи про молдавського воєводу Олександра Доброго, повідомляє: “И умрет в льто 6942 [1434] генуариа 1” [8, с. 24]. Про смерть Штефана Великого той самий літописець сповіщає: “В льто 7012 [1504] месяца юлиа 2 въ вторникъ преставися рабъ божий господиныхъ Иоанн Стефанъ воєвода, господарь земли Молдавской, яко въ 3 часа дне” [8, с. 34]. Характерно, що нижче в тому ж повідомленні хроніст зазначає: “Бысть тогожде лета прежде умартиа его зими тяжке и крепкая зело, якова не бе николи же” [8, с. 34]. Літо-

писець пише, що (1526) “умер Петр, брат Стефана, сентября 20. В том же году 4 января умер и тот Стефан воєвода в Хотине и погребен в Путне; был господарем шесть лет” [8, с. 122]. Смерть його настала, за словами хроніста Макарія, після повернення з військового походу, через те, що він “недугъ в теле нося. Въ нем же у Хотин и житие сконча в льто 7035 [1527] месяца генуариа” [8, с. 25].

Розповідають молдавські літописці й про смерть церковних діячів. Літописець Макарій, наприклад, повідомляючи про кончину митрополита Молдавського й Сучавського Теоктиста пише, що той “по обхода лета единого убо, мирским же испльн тогда сущем седморо пять и тысяць равно и единыхъ прошибаусе, въ 15 тогожде месяца, прежде 17 каландъ февруариа, успе о господи въ старости” [8, с. 80]. Хроніст XVII ст. Г. Уреке, згадуючи про смерть колишнього ігумена Путнянського монастиря (1485), архімандрита Іосифа, зазначає, що той “приставився жовтня 19” [23, с. 50].

Докладних відомостей про обряд поховання в літописах XVI–XVII ст., на жаль, немає. Більш-менш повний його опис знаходимо лише в іноземних та молдавських авторів початку XVIII ст. Так, за свідченням шведського офіцера Е. Г. Шнайдера фон Вайсмантеля: “Хворих купають ще перед смертю і починають вже тоді оплакувати та жалібно голосити, але не є це християнською справою. І тоді починають вони рвати на голові волосся, дівчата розплітають коси, чоловіки ходять з непокритою головою і кричать наскільки можуть: «Вайлю!» («Ой»). Коли людина померла або от-от помре, запалюють багато свічок (скільки вони спроможні купити). І ще наймають за гроші жінок, які оплакують і сидять біля мертвого аж поки його не опустять в яму, без упину голосять і плачуть (...). У людей більш забезпечених, з мертвим і вдень, і вночі сидять священники; в ногах мерця стоять цигани і грають на музичних інструментах. У бояр завжди перед поховальною процесією ведуть темного коня.

Коли опускають померлого в яму, кладуть разом з ним до ями хліб, вино або воду і гроші, щоб не відчував голоду на довгому шляху до вічного життя. Для того, щоб він міг бачити і вночі, і вдень, дають в руки свічку; вночі на могилу приносять кресало, щоб мав чим запали-

ти собі свічку (...). Потім, щоб нагодувати душу померлого, накривають багатий стіл, навіть якщо це коштує їм корови, а також дають за поману їжу біднякам. Такі самі поминки влаштовують після 4 х тижнів і після року. Питають мертвих, чому вони померли, чи не вистачає їм чогось, чи не ображає їх хто. Жалоба чоловіків полягає в тому, що протягом 6-ти тижнів після смерті ходять з непокритою головою у будь-яку пору року. Жінки ходять у чорних хустках. Священики читають для них служби, співають псалми, палять свічки. Вони ще приносять до церкви всяку їжу: проскури, варену пшеницю, мед, горіхи, ізюм. Частину з цього забирає собі священик, а частину роздає” [14, с. 362–363]

Молдавський воєвода-просвітитель Д. Кантемір до сказаного додає, що свій останній борг померлим молдавами віддають за правилами, встановленими східними церквами. Новопреставленого обмивають та обряджають у новий одяг і кладуть на носі посередині кімнати. Зауважується, що “його не віддають землі одразу у перший день, а очікують третьої днини, щоб випадково не поховати хворого, що впав у несвідомий стан, коли він схожий на померлого. Сусіди скликаються на поховання биттям у дзвони і висловлюють своє співчуття присутнім родичам. У день, визначений для поховання, збираються всі сусіди, слухають коротку службу, а потім вся поховальна процесія йде до церкви, причому попереду тіла прямують священики, а позаду – родичі. Покійника заносять до церкви, де здійснюється заупокійна служба. По закінченню церковних церемоній небіжчика хоронять в межах церковної огорожі” [7, с. 167].

На відміну від простого люду, знатних небіжчиків, що були ктиторами церков та монастирів, хоронили у зведених на їхні кошти культових спорудах. У Бистрицькому літописі зазначається, що господар Олександр Добрий “погребен бысть въ Бистрический монастыр, иже и създа самъ; вечнаа ему память” [8, с. 24]. Син Штефана Великого воєвода Богдан, який помер 22 квітня 1517 р., за твердженням літописця, “погребен бысть въ Путинском монастыры въ велицей припрате о десные стран” [8, с. 74] поруч зі своїм батьком – ктитором цієї обителі [23, с. 57]. Привілей поховання ктиторів у збудованих ними

храмах був скасований цісарським декретом у 1785 р. Надалі церковних ктиторів-патронів ховали біля церкви [34, с. 713]. У 1806 та 1810 рр. через загрозу епідемії окружна адміністрація Буковини видала розпорядження про винесення цвинтарів за межі поселень і культових споруд [22, с. 549–551].

Для поминання благодійників храмів за життя та після смерті, а також заради спасіння душі, заможні люди дарували монастирям гроші, землі і різні богослужбні речі. Так, зокрема, ігумен обителі Молдовиця священномонах Анастасій засвідчував у грамоті, написаній монахом Іларіоном в 1462 р., що “панъ Игнатіе, рекомы Юга, великеи вистерникъ Иоанна Стефана воеводи, оже благоизволих нашем благымъ произволеніемъ и чистым и свѣтлымъ сръдцем, отъ всея нашея доброя волея, паче же и отъ Бога помощія и любовія еже по Бозь къ святому мѣсту святаго и славнаго Благовщенія прѣсвятъи и чистъи владычици нашеи богородици и приснодѣвьи Маріи, иже ест на Молдовици, дали есми трои двери отъ дамаскы чръвенои съ златом, и единъ покровецъ, и нараквици отъ тояжде камки дамаскы, и една каделница сребръная и позлащенная, и единъ конь, и кг (25) златыхъ оугорскыхъ, яко да творятъ ми память, на вѣкы вечныя, единъ день в годъ в четвертокъ предъ святымъ великомученикомъ Димитріемъ, в сръдъ вечеръ парастас, а в четвертокъ святая литургія, за доушы наша и за подружіе кнѣгынь Настъ, и чадолюбное ми Михоула, и дщере ми драгои Софіи, рекомы Сопць” [16, с. 70–71]. У 1476 р. означений вистерник Юга подарував монастирю Путна, де ігуменом архимандрит Іоасаф, срібну кадильницю, позолочений ківот, 100 золотих угорських, 100 овець, село Ширівці у Чернівецькій волості, виноградник у Хирлеу та поле. За ці дарунки, як зазначалося в грамоті, в обителі повинні були творити йому пам’ять “на вѣкы вѣчныя, ген а (1) в день святаго Василя Великаго, вечер парастас, а заутра святая литургія” [16, с. 215].

Польський хроніст XVI ст. М. Стрийковський, який з посольством відвідав Молдову, зокрема побував у Хотині, зауважує, що звичай поминання покійних “в жовтні місяці, а іноді й під час кожного свята”, був поширений у жителів

Литви, Молдови, Валахії та Болгарії, як він сам “бачив в декількох містечках” [12, с. 450].

Д. Кантемір зазначає, що в давні часи родичі-чоловіки півроку дотримувалися жалоби по близькій людині, не стриглися і не голилися, ходили в будь-яку погоду без головного убору. Проте на початку XVIII ст. цей звичай почав забуватися, особливо в середовищі молдавської знаті [7, с. 169].

Наприкінці XVIII – на початку XX ст. деякі давні поховальні звичаї буковинців були скасовані урядовими та церковними розпорядженнями. Зокрема, припинили запалювати довкола тіла велику кількість свічок. Так, у циркулярі від 7 жовтня 1833 р. консисторія нагадувала місцевим власникам та священикам правила поховання мертвих, визначені положенням від 2 травня 1787 р. Згідно цього нормативного акту жоден покійник не повинен бути похований раніше ніж через 48 годин після смерті (виняток становлять лише померлі від пощесті). А священики зобов’язувалися пояснити людям залишити “ту традицію запалення свічок навколо мертвого тіла, яка призводить до багатьох витрат і змушує священиків робити поховання швидше, ніж через 48 годин, щоб не палити багато свічок”. Єпископ Буковини Ісає Балашескул наказував священикам своєї єпархії суворо дотримуватися визначених правил, покладаючи контроль за їх виконанням на окружних протоієреїв [5, арк. 3].

Загалом, у досліджуваній період покійника хоронили на 3-й день після смерті. Тіло виносили з хати, трічі торкаючись домовиною порога, а потім везли, або несли до церкви в супроводі процесії з родичів, голосильниць та інших учасників жалібною церемонії, яку очолював священик. На кожному перехресті або мості, які зустрічалися на шляху похоронної процесії, панотець читав Євангеліє. Якщо померлий був багатий, то читали 12 або 24 Євангелій, після кожного Євангелія “платили митницю”. Після відспівування покійника в церкві, йшли на цвинтар. Там священик виголошував коротку проповідь і ховав небіжчика. За похорон, окрім встановленої платні, панотець отримував т. зв. парастас, що складався з калачів, яблук, фіг, слив, тощо [36, с. 66–67; 37, с. 70–73;

25, с. 347–358, 363–369; 33, с. 106; 35, с. 22; 39, с. 215–218].

По завершенню поховання в домі небіжчика для учасників траурної церемонії відбувалася поминальна трапеза. Після похорону, на третій день, родичі йшли на могилу покійного й замовляли панахиду. Через шість тижнів в пам’ять небіжчика влаштовували ритуальний обід та замовляли парастас. Могили померлих відвідували у Великодню неділю та понеділок, у першу неділю після Пасхи, а в гірській місцевості – на св. Юрія, св. Фоми або на Різдво Пресвятої Богородиці [27, с. 172–173; 37, с. 73–74].

З метою певної уніфікації днів загального поминання померлих, Буковинська консисторія видала циркуляр від 12 (24) травня 1884 р., де вказувалося, щоб надалі на Буковині загальне поминання померлих проводили в суботу перед святом Зішестя Святого Духа. У цей день, після святої літургії, священики повинні були здійснювати велику процесійну литію на цвинтарі за всіх померлих. Партикулярне поминання можна було робити за бажанням родичів у інші дні [18, с. 92–94].

Насамкінець варто відзначити, що за здійснення всіх церковних таїнств та обрядів, зокрема й тих, які були пов’язані з життєвим циклом людини, священнослужителі одержували певну грошову винагороду. У 1786 р. цісарським регламентом було визначено грошові такси за відправлення церковних треб, які тривалий час залишалися незмінними. Зокрема, за вінчання, незалежно від того перший це шлюб чи третій, платили 1 флорин 8 крейцерів. За поховання дітей віком від 1 до 7 років, землевласники 1 розряду платили 1 фл. 12 кр., другого розряду – 36 кр., третього розряду – 17 кр. Похорони дітей після 7 років обходилися землевласникам 1 розряду в 5 флоринів, 2 розряду – 2 фл. 30 кр., 3 розряду – 48 кр. Свідectво про хрещення, вінчання або поховання – 20 кр., проте бідняки отримували їх безкоштовно. Свідectво про оголошення щодо майбутнього шлюбу обходилося в 7 кр. За панахиду (парастас) після літургії протягом 40 днів слід було заплатити 1 фл. 8 кр. Річне поминання обходилося в 1 фл. 12 кр. Здійснення маслосвяття над заможними особами коштувало 17 кр., а менш маєтні люди вносили лише 9 кр. Читання Євангелія за покійниками,

залежно від заможності, коштувало від 15 до 1 фл. (за кожного євангеліста). За читання Псалтиря платили 1 фл. 45 кр. Вічне поминання (парусія) у монастирі, у парафіяльній церкві чи в єпископа обходилося власникам, залежно від суми сплачуваних ними податків, від 17 до 75 фл. [22, с. 334–335].

Слід зауважити, що в повсякденному житті визначені регламентом такси часто порушували як священики, так і церковні заступники – єпітропи. Наприклад, Буковинський владика Євгеній Гакман у своєму посланні до кліру в 1868 р. звинувачував священиків у тому, що йому неодноразово доводилося розглядати скарги парафіян на духівників, які “своє звання використовують для користолюбства і нечоловічюбно від нещасних селян, навіть від самих безпомічних, у непростимий спосіб плати невідповідну вимагають” [9, с. 33]. У 1905 р. Буковинська консисторія видала циркуляр, в якому заборонила єпітропам визначати парафіянам будь-які такси, з огляду на факти накладення єпітропствами в деяких парафіях надмірних грошових такс та поборів [21, с. 15].

Не зважаючи на консисторські заборони, вимагання завищеної плати за треби траплялися й у наступні роки. Зокрема, під час Першої світової війни, у червні 1917 р., Вижницький повітовий комісар інформував Чернівецького губернського комісара російської окупаційної адміністрації про скаргу жительки с. Кисилиці Вижницького повіту Катерини Чечул на місцевого священика Тотоескула та даскала Синоковського за вимагання надмірної платні за поховання її матері Феодори [2, арк. 48].

Таким чином, у повсякденному житті православного населення Молдавського воєводства, зокрема жителів Горішньої землі, особливе місце посідали церковні таїнства та обряди хрещення, вінчання й соборування, в яких знайшли відображення стереотипи та ритуалізовані форми поведінки різних суспільних верств і прошарків. У австрійській Буковині цісарська влада залишила за церквою реєстрацію актів громадського стану, запровадивши систематичне ведення метричних книг народження і хрещення, вінчання та поховання, а також сталих грошових такс за відправлення треб. Здійснення церковних таїнств у краї повинно було відбуватися в рамках австрійського цивільного законодавства, порушення якого з боку

духовних осіб каралося владою в адміністративному порядку. Суд міг скасувати церковний обряд, здійснений поза правовим полем Австрійської держави. Водночас, після запровадження в Австро-Угорщині конституції, відновилося можливість укладення цивільного шлюбу, зареєстрованого в органах австрійської адміністрації, але православні жителі буковинського краю надавали перевагу церковному вінчанню. Організація похоронів та впорядкування місць поховання так само зазнали державного втручання. Однак подібна канонічна та адміністративна регламентація обрядів життєвого циклу православних буковинців по суті не змінила їхнього первісного перехідного змісту.

1. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 1, оп. 1, спр. 171.
2. ДАЧО. – Ф. 27, оп. 1, спр. 136.
3. ДАЧО. – Ф. 245, оп. 10, спр. 36.
4. ДАЧО. – Ф. 320, оп. 2, спр. 2879.
5. ДАЧО. – Ф. 320, оп. 3, спр. 2315.
6. ДАЧО. – Ф. 320, оп. 4, спр. 138.
7. Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев, 1973.
8. Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – М., 1976.
9. Фоаеа ордінъчіунілор Консисторіулуі епископал ін требіле бісерічешті але Діечесеі Буковінеі. Анул 1868. – Чернъуці, 1868.
10. Фоаеа ордінъчіунілор Консисторіулуі епископал ін требіле бісерічешті але Діечесеі Буковінеі. Анул 1870. – Чернъуці, 1871.
11. Фоаеа ордінъчіунілор Консисторіулуі епископал ін требіле бісерічешті але Діечесеі Буковінеі. Анул 1871. – Чернъуці, 1872.
12. Calatori străini despre Țările Române. – București: Editura stiințifică, 1970. – Vol. II.
13. Calatori străini despre Țările Române. – București: Editura stiințifică, 1973. – Vol. V.
14. Calatori străini despre Țările Române. – București: Editura stiințifică, 1983. – Vol. VIII.
15. Carte românească de învățătură. – București, 1961.
16. Documentele lui Stefan cel Mare Publicate de Ioan Bogdan. – București, 1913. – Vol. I.
17. Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archiepiscopiei ortodoxe – orientale a Bucovinei. Anul 1880. – Cernăuți, 1880.
18. Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archiepiscopiei ortodoxe – orientale a Bucovinei. Anul 1884. – Cernăuți, 1884.
19. Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archiepiscopiei ortodoxe – orientale a Bucovinei. Anul 1885. – Cernăuți, 1885.

20. Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe – orientale a Bucovinei. Anul 1899. – Cernăuți, 1900.

21. Foaia Ordinaciunilor Consistoriului arhiepiscopesc in afacirile Archidiecesei ortodoxe – orientale a Bucovinei. Anul 1905. – Cernăuți, 1906.

22. Normalien der Bucovinaer gr.-or. Archiepiscopal-Dioecese von 1777–1886 / Zusammengestellt und redigiert infolge des Bukowinaer gr.-or. Erzbischoflichen Consistoriums vom 13/25 Marz 1886 ad Nr. 726 vom Consistorial-Rath Myron M. Calinescu. – Czernowitz, 1887. – Bd. I.

23. Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisetul Țării Moldovei...: Cronici. – Chișinău, 1990.

24. Геннеп А., ван. Обряды перехода: систематическое изучение обрядов. – М., 2002.

25. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди // Етнографічний збірник. – Л., 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 131–424.

26. Игумен Иларион (Алфеев). Преподобный Симеон Новый Богослов и Православное Предание. – СПб., 2001.

27. Кайндль Р. Ф. Гуцули: Їх життя, звичаї та народні перекази. – Чернівці, 2003.

28. Купчанко Г. Нькоторы истрико-географическия свьднья о Буковинь. – Киев, 1875.

29. Мейендорф И. Византийское богословие. – Минск, 2001.

30. Мордвинов В. Православная церковь въ Буковинь. – СПб, 1874.

31. Православная вера / Автор-составитель Наталья Будур. – М., 2002.

32. Чучко М. Етнокультурні моделі міжстатевих взаємин у традиційному середовищі Буковини кінця XV – початку XX ст. // Буковинський журнал. – 2004. – Ч. 3–4. – С. 141–152.

33. Cojocaru N. Tradiții la cultul creștin. Din perioada primară până astăzi. – Suceava, 2004.

34. Dan D. Patronatul in biserica ortodoxă din Bucovina // Candela. Foaie bisericească-literară. Anul 1903. – Cernăuți, 1903. – P. 635–643, 710–718, 787–796.

Артюх Лідія
(Київ
)

“ЧУЖИЙ” У ЗАСТІЛЬНОМУ ЕТИКЕТИ УКРАЇНЦІВ (У СЛОВ’ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ)

Проблема сакральності гостя не є новою в етнографічній літературі¹. Уявлення про гостя як про посланця Бога характерні для багатьох народів, і не лише територіально та генетично близьких, але й віддалених. У фольклорі українців часто трапляються легенди про те, що Ісус Христос мандрує землею в подібні жebraка (прошака) і просить хліба. Візьмімо хоча б широко відому легенду про стоколос*.

Легенди про мандри Бога на землі характерні й для інших слов’янських народів. Як справедливо вважають сучасні дослідники, мотив Бога-гостя походить ще зі спільної індоєвропейської культури². Вербальні формули під час зустрічі гостя і приказки стосовно нього аналогічні в багатьох народів: “Принеси, Боже, гостя, жиб і нам добро”, “Приведи, Боже, гостя, то й собі добре”³ (укр.), “Гість у дім – радість у дім”⁴ (рос.), “Гість – дар Божий” (польс.), “З Богом, ласкаво просимо!”⁵ (тур.), “Гість – посланець Бога”⁶ (черкеськ.), “Гість – Божий гість”⁷ (осет.).

Як справедливо стверджує російський етнолог А. Топорков, аналогія стола й престола (вівтаря) є доведеною і підтвердженою багатьма джерелами⁸. Просторова організація застілля залежить від ситуації, задля якої воно влаштовується. Застілля за традицією може відбуватися в хаті, у тимчасовому критому приміщенні, у дворі чи на вулиці, просто неба, біля церкви, на цвинтарі або біля нього тощо. Проте в будь-якому приміщенні чи просто неба за столом є почесні місця, котрі посідають важливі шановані гості чи господарі, на честь яких відбувається урочистість (молоді на весіллі, баба-бранка й куми на хрестинах тощо). У хаті – це місце навпроти дверей під образами, надворі ж – на торцевій частині столу, у всіх на виду.

І нині на велелюдних бенкетах запрошені й господарі дотримуються ієрархії розташування за столом залежно від соціального статусу (постійного чи ситуативно-